

ZÂKİR VE MÜRAİ: ZİKİR AÇISINDAN RİYA KAVRAMINA FARKLI BİR YAKLAŞIM

*ZAKIR AND MURAI: A DIFFERENT APPROACH TO THE CONCEPT OF HYPOCRISY
IN TERMS OF DHIKR*

MAHMUT DEMİRDİL

Sorumlu Yazar/Correspondence

MUHAMMED ALİ YILDIZ

Öz

İnsan, ibadeti yahut zikri esnasında içinde bulunduğu feyzin tesiriyle birtakım hallerde bulunabilir. Bu davranışların, duruma şahit olanlar nezdinde aşırılık, abartı, gösteriş olarak da algılanabilme ihtimali vardır. Özellikle bu gibi hallerde bulunanlara dini bir kavram olarak mürai, mütezehhid gibi sıfatlar verildiği görülmektedir. Riya konusu farklı yansımaları açısından; şekli, ameli, bedenî, şifahi olarak geniş bir yekûn tutmaktadır. Bundan dolayı çalışmamız zikir özelinde mürailiğe olan yaklaşımlar ile sınırlandırılmıştır. İnsanların bu kalbî hastalıktan kurtulabilmesi üzere ulema ve urefa, eserlerinde riya meselesini ayrıntılarıyla ele almışlardır. Özellikle bu düşünce yahut niyetin tehlikesine değinildiği gibi birtakım hallere de gerçekleşme payı verilebilmiştir. Araştırmamızdaki amaç: Zikir esnasında yaşanan birtakım haller karşısında insanlarda oluşabilecek riyakârlık/mürailik algısının incelenmesidir. Riya meselesinin detayları ile ele alındığı çalışmalar elbette mevcuttur. Ancak üzerinde durduğumuz meselenin ilgili hadisler üzerinden incelendiği müstakil bir çalışma görülebilmiştir. Bundan dolayı mevcut konuda yapılabilecek yeni araştırmalara dikkat çekmek hedeflenmiştir. Çalışmamızda nitel araştırma yöntemi kullanılmış olup konu kaynakları tarama modeliyle bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Araştırmamızın çerçevesini oluşturan hadislerin karışık sıhhat durumuna sahip olduğu görülmüştür. Ancak Allah'ı (c.c) zikretmeye dikkat çeken, hayra teşvik edici nitelik taşıyan muhtevaları dolayısıyla çalışmada ele alınması gerektiği düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Riya, Mürailik, Zikir, Cezbe, Mütezehhid.

Abstract

A person can be in some states during his worship or dhikr due to the situation he is in. Those who witness these behaviors may perceive the situation as exaggeration and showing off. It is seen that especially those who are in such situations are given adjectives such as murai (hypocrite) and mutazehhid (non ascetic) as a religious concept. The subject of hypocrisy has a wide scope in terms of its different reflections. For this reason, our study is limited to the approaches to mürailik (hypocrisy) in particular dhikr. Scholars have expressed their views in detail in their works so that people can get rid of this disease. In particular, the danger of this thought or intention has been mentioned as well as a share of realization. The aim of our research is to examine the perception of hypocrisy/mürailism that may occur in humans in the face of a number of cases during dhikr. Of course, there are studies on the details of the hypocrisy issue. However, a detached study could not be seen in which the issue we examined was examined through the relevant hadiths. Therefore, it is aimed to draw attention to new research. In our study, the subject resources were combined with the scanning model using qualitative research method. It has been seen that the hadiths that constitute the framework of our research have a mixed health status. However, the weakness of these narrations in the category of weak hadith is not advanced; It was thought that it should be addressed in the study because it encourages goodness.

Keywords: Mysticism, Hypocrisy, Hypocrite, Dhikr, Attraction, Non Ascetic.

Giriş

Kişi ya da zâkir, zikir ibadetini ifâ ederken tattığı ilâhî feyzin tesiriyle başkasının idrak edemediği hâller yaşayabilmektedir. Bu davranışlar, duruma şahit olanlar nezdinde aşırılık, abartı, gösteriş şeklinde algılanabildiği gibi kişinin; divâne, meczup, riyakâr olarak itham edilmesine de neden olabilmektedir. Zühd ve takvâyı sıkı bir şekilde hayatına uygulayan, zikir hallerinde anlık duygu değişimleri gösterebilen kimselere karşı sosyal yaşantıda tepkilerin oluşabilmesi normal görülebilecek bir durumdur. Ancak biz bu çalışmada bir zâkirin mürâi izlenimi verebilmesi meselesine farklı açıdan yaklaşılması gerektiğini vurgulamaya çalışacağız. Bundan dolayı zikir açısından mürailik kavramı, beş başlık altında ele alınacaktır. Çalışmada öncelikle rıyanın ne olduğu izah edilerek mürailik kavramına açıklık getirilmeye çalışılmış, akabinde zühd ve takvâyı sıkı bir şekilde hayatına uygulayan kimselere karşı insanlarda oluşabilecek riya algısı üzerinde durulmuştur. Zikirde bulunan kişiye yaklaşım açısından iyi bir örnek teşkil eden iki hadis, sıhhat durumu ve kaynaklardaki farklılıkları ile incelendikten sonra Gazâlî, Fudayl bin İyâz, Hücvirî, Abdülmecid-i Sîvâsî, Ahmed-i Yesevî gibi bazı mutasavvıfların konu ile ilgili dikkat çekici yaklaşımları ele alınmıştır. Son olarak da Hacı Bektaş-ı Velî'nin zikir ve mürailiğe yaklaşımına yer verilerek bir değerlendirmede bulunulmuştur. Özellikle dikkat çekeceğimiz üzere çokça zikirde bulunma ve zikir halinde iken vecde gelerek inleyen bir kişiye Hz. Peygamber (s.a.v)'in yaklaşımı üzerine aktarılan iki hadis, mürailik kavramına farklı açıdan bakılmasına vesile olduğu gibi aynı zamanda çalışmamızın hareket noktasını da teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'den bize aktarılan bu iki hadisin kaynak taramalarıyla zayıf bir isnada sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak incelemelerimiz sonucu hadislerin zayıflığının ileri düzeyde olmadığı, bilakis sahih ibarelerinin geçtiği kaynaklara da rastlanılmıştır. Dolayısıyla ilgili hadisin konumuzla bağlantılı olması, Allah'ı zikretmeye dikkat çekmesi ve hayra teşvik edici nitelik taşımasından dolayı diğer yaklaşımlarla ele alınması gerektiği düşünülmüştür.

Araştırmamızdaki amaç; zikir esnasında yaşanan birtakım hallerin, şahit olanlar tarafından riyakârlık / mürailik şeklinde algılanabilmesi üzerine bu hususta dikkat çekici görüşlerin, hadis ve bazı mutasavvıfların görüşlerine yansımaları üzerinden incelenerek değerlendirilmesidir. Riya meselesi ile ilgili çalışmalar elbette mevcuttur ve bu çalışmalarda konu, detaylarıyla ele alınmıştır.¹ Ancak meselenin ilgili hadisler üzerinden incelendiği müstakil bir çalışma görülememiş, bundan dolayı mevcut konuda yapılabilecek yeni araştırmalara dikkat çekmek hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemi kullanılan bu derleme tipi çalışmada konu kaynakları, tarama modeliyle bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

1. Zikir ve Riya Kavramları

İnsanın yaratıcısını sürekli hatırdâ tutması, pek çok ayet ve hadiste sıkça belirtilmektedir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de “Ey iman edenler, Allah'ı çok zikredin” (*Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, 2011, el-Ahzâb 33/41), “...unuttuğun zaman Rabbini an...” (el-Kehf 18/24) şeklinde toplamda 256 ayette zikre, Allah'ı (c.c) anmanın ehemmiyetine vurgu yapılmıştır.² Allah'ın anılması, hatırlanması, yüceliğinin hatırdâ

1 Özellikle ilk dönem sûfilerinin riya konusundaki görüşleri hakkında bk. İhsan Memişbey, *İlk Sûfilerde Riyâ Kavramı, Muhâsibî Örneği*, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

2 Bu konuda bk. Ahzâb Suresi 33/41, Bakara Suresi 2/152, Âl-i İmran Suresi 3/135, Âl-i İmran Suresi 3/191, Enfâl Suresi 8/45, Cuma Suresi 62/10, Müzzemmil Suresi 73/8, İnsân Suresi 76/25, A'lâ Suresi 87/15.

tutulması anlamlarına gelen *zikir* (Karagöz vd., 2006 ; Tenik-Göktaş, 2014), aynı zamanda kişinin yaratılış gayesini tefekkür ederek hayatına yayması, Allah'ın sürekli gözetiminde olduğunu bilerek ihsan boyutuna göre hareket etmesi (Şimşek, 2020) ve zihinde var olanın sürekli anılmasıdır (İsfahâni, 2010). İhsan, tasavvufun temelini oluşturan kavramlardan biri olduğu gibi mana yolcusu olan sûfî'nin; Allah'ın her şeyi kuşattığını, nerede olursa olsun O'nun kendisiyle beraber olduğunu aklı, kalbi ve ruhunda hissetmesidir. Riya ise kişinin Allah'ın rızasını kazanmak üzere yerine getirmesi gereken ibadet, güzel halleri kendini beğendirmek, gösterişte bulunmak amacıyla yaptığı (Karagöz vd., 2006), ihlas ve samimiyet bulunmayan ibadetlerdir (Uludağ, 2001). Bu kelimededen türeyen *mûrai* kavramı da Arapça bir kelime olup “görmek” (رَأَى / râe) fiilinin ism-i fail sıygısı olarak “gösteriş yapan” anlamında bir kelimedir. Riya'nın; şekli, amelî, bedenî, şifahi olarak insanda farklı tezahürleri bulunmaktadır. Bundan dolayı riya, insanın imtihan dünyasında geniş yekûn tutan bir konu, “karıncanın ayak hareketinden daha gizli” (Muhâsibî, 2012, 159; Gazâlî, 2012, 3/660) şeklinde tanımlandığı gibi bir o kadar hassas meseledir. Bu kalbî hastalıktan kurtulabilmek için zâhidler ve mutasavvıflar çokça mücadeleler vermiş, hatta eserlerinde bu gibi konular oldukça geniş yer tutmuştur. Özellikle el-Muhâsibî'nin (öl. 243/857) *er-Riâye li Hukûkillah*'ı ile Gazâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu Ulûmî'd-Dîn* adlı eserinde riya konusu detaylı bir şekilde, ayrı bölümlerde ele alınmaktadır. Bundan dolayı incelememiz, tasavvufi perspektifle mürailiğin zikir haline yansımaları açısından ele alınacaktır.

2. Sosyal Yaşantıda İnsanların Riya Algısı

Kişinin yaratıcısını anması, dil ile olduğu gibi kalp, beden yoluyla da gerçekleştirilecek bir faaliyettir. Dolayısıyla kul ile rabbi arasındaki iletişim yolları çeşitlilik arz eder (Tenik-Göktaş, 2014). Kul, kendisini ve kalbini bir meşguliyete tabi tuttuğunda şeytan, nefsanî nedenler ile o kulu faziletten alıkoymaya çalışır. Zikri yaşam ilkesi olarak hayatına uygulayan sûfî, kendi nefsiyle mücadelede bulunduğu gibi Hakk'a yakınlaşmak üzere halktan da uzaklaşmaya çalışır. Odaklanmış bir şekilde kendisini zikri meşguliyete tabi tutar, aksi takdirde zihni onu Allah dışında pek çok şey (*mâsivâ, ağyâr*) ile meşgul edecektir. Manevi bir atmosferle feyiz içerisinde zikrine, ibadetine odaklanmış olan sûfî, bulunduğu halin ruhi tesiriyle anlık duygu değişimleri gösterebilir, birtakım hallerde / cezbede bulunabilir. Böylece sûfinin zikri, sırasıyla hâl ve makama dönüşmüş olur (Özgen, 2015). Gelip geçici bir durum olan hâl, *salik*³ için Allah'ın lütuf ve ikramıdır yani vehbîdir. Bundan dolayıdır ki Allah âşıklarına divâne denilir. Hâl sahipleri hâllerleriyle yükselirler. Ancak tasavvufta bu durumun muhtelif şekilleri, etkileri ve yansımalarının bulunduğunu da ifade etmemiz gerekir. Dolayısıyla insanların sosyal yaşantıda bu gibi hallere şahit olmasının yanı sıra bunu bilmesi, duyması; aşırılık, abartı, gösterişte bulunduğu algısına kapı aralayabilir. Şahit olan kişide kırgınlık, haset dahi oluşabilir (Gazâlî, 2012). Ancak aşağıda ele alacağımız üzere sûfinin bu durumu, ona dokunulmazlık sağlayan bir ehliyet niteliği de taşır. Zühud ve takvâyı sıkı bir şekilde hayatına uygulayan kimselere karşı insanların böyle bir düşüncede ve yaklaşımda bulunmaları normal görülebilir. Çünkü halkın ilk gördüğü, kişinin bâtını durumu değil, zahirî durumudur. Burada Melâmîliğe kısaca değinmek yerinde olacaktır. Nefsî mücahedede “...kınayanın kınamasından

3 Bir yola giren kimse.

korkmazlar” (el-Mâide 5/54) ayetini kendileriyle ilişkilendiren Melâmîler, süreç içerisinde halka dönük yaşamı esas alarak kendilerini sıradan vatandaş şeklinde gösterdikleri gibi, bilinçli olarak da kötü bir izlenim bırakabilmişlerdir. Bunu, Kalenderî harekette uygulanan ve toplum içerisinde bulunarak toplumdan sıyrılma diyebileceğimiz yöntemde de görebiliriz. Bundan dolayıdır ki gizliliğe önemle riayet ederek manevî hallerini gizlemeye çalışan Melâmîler, süreç içerisinde özellikle cezbe hallerinin dikkat çekmesiyle haklarındaki şikâyet ve olumsuz algıların daha da artmasına neden olmuşlardır (Aytekin, 2019). Örneğin duruma farklı açıdan yaklaşıldığında bir *evvâh*⁴ ya da sûfî için halk nezdinde *mecnûn*, *meczûb*, *muvelleh*⁵ yakıştırmasını taşımak, esasında ona bir yandan dokunulmazlık sağlayan unsur olarak da görülebilir. Sûfî'ye bu gözle yaklaşan halk ona herhangi bir muamelede bulunmaz, bilakis “meczûb” diyerek anlayışla karşılar ve o kişi Allah ile olan iletişimini adeta “meczûb ehliyeti” sayesinde rahatça yerine getirebilir (Öztürk 2016). Bu örnek, Melâmîlik ve Kalenderîlik uygulamaları için de ele alınabilecek bir durumdur. Örneğin İbn Teymiyye (öl. 728/1328), dervişlerin böyle bir yöntemi bilinçli bir iradeyle tercih etmelerinde sorumluluğun devam edeceğini, bilinçsizce mecnûnluk yapıyorlarsa da sorumluluğun olmayacağını belirtir (Öztürk, 2016). Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (öl. 672/1273) de yedi öğüdünün birinde kişinin ya olduğu gibi görünmesi yahut görüldüğü gibi olması gerektiğini ifade eder. Fakat erken dönem zâhidlerinin dini konuların en ufak detaylarıyla ilgilenmeleri, toplum nezdinde adalet, dürüstlük üzere bilinmelerini ve büyük bir hüsnûk kabul görmelerini sağlamış, hatta devlet tarafından görevlendirilmeye çalışılmışlarsa da bu vazifeyi almamak için mecnûn rolünde dahi bulunabilmişlerdir (Anttila, 2022). İsrâ suresi 110. ayetinde belirtildiği üzere kişi, rabbine mutedil bir sesle “Allah” diyerek yakarabileceği gibi “Rahman” diyerek de yakarabilir. Hz. Ömer (r.a)’ın de belirttiği gibi kişi iyi niyet üzere oldukça niyetine riya karışmamış olur. Buradan hareketle kişi, kendisi hakkında söylenenlere kulak vermemesi gerektiği gibi insanlar onu görse dahi teyakkuzda olmalı, *hayf*⁶ durumunu korumalıdır (Gazâlî, 2012). Bu durumda olan için Gazâlî: “mülk âleminde saklanır, melekut âleminde bilinmiş olursunuz” (Gazâlî, 2012, 610) der. Konuyu incelememize Hz. Peygamber’e dayandırılan iki hadis ile devam ederek mürâilik hakkındaki diğer görüşleri sırasıyla ele almak istiyoruz.

3. Hz. Peygamber’in Zikir Konusunda Dikkat Çeken İki Hadisi

Hz. Peygamber’in riya ile ilgili hadisleri genellikle riyanın kötülüğüne dikkat çeker. Ancak aşağıda bu husus ile ilgili Hz. Peygamber’e dayandırılan, zayıf bir isnada sahip olduğundan dolayı münker, zayıf, mürsel şeklinde notlar düşülen, Allah’ı çokça zikretmeye davet eden muhtevası itibarıyla “O kadar zikirde bulunun ki sizi mecnûn zannetsinler” hadisi ile “O, mürâi değil, belki de çok inleyen (evvâh) biridir” rivayeti incelenmeye çalışılacaktır. “Ebû Saîd el-Hudrî”den (r.a) rivayet olunmuştur ki, Rasûlullah Efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmuşlardır: Allah’ı öyle çok zikredin

4 Çok inleyen, ah ederek duada bulunan, yalvaran kimse.

5 Yaygın kullanımı olmayan bu sıfatın Kalenderî, Rifâî, Haydarî vb. tarikat mensuplarının meczupları için kullanıldığı anlaşılsa da süreç içerisinde anlamı genişlemiş bir tabirdir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Eyüp Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında; İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Muvelleh Dervişler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016). Ayrıca meczuplar için kullanılan birtakım deyim ve istihlamlar için bk. Süleyman Uludağ, *Dört Kapı Kırk Eşik: İslâm Toplumlarında Sûfî Gelenekler ve Derviş Tipleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 133.

6 İlâhî haydan kaynaklanan huzursuzluk ya da kaygı.

ki, (insanlar) size mecnûn / deli desinler” (Hâkim, 1971, 677).⁷ Hadisin isnadına bakıldığında Derrâc tarafından Ebu'l-Heysem yoluyla Ebû Saïd el-Hudrî'den (öl. 74/693-94) nakledildiği görülmüştür. Sıhhatine bakıldığında ise isnadda yer alan Derrâc Ebû's-Semh (126/743) 'in Mısır'ın meşhur vaiz ve kıssahanlarından olduğu ve müdrec⁸ kategorisinde yer alarak isnadlarının -özellikle Ebu'l-Heysem'den nakillerinde- zayıf olduğu belirtilmektedir (Paksoy, 2005).⁹ Derrâc hakkında daha fazla malumata sahip olabilmek için zayıf ve rivayeti kabul edilmeyen ravilerin ele alındığı *Duafâ ve Metrûkîn* adlı eserlerde de taramalar yapılmıştır. İbnü'l Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Kitâbü 'd-duafâ ve 'l-Metrûkîn* adlı eserinde Derrâc Ebû's-Semh'in asıl adının Abdurrahman bin Sem'an el-Mısırî olduğu (İbnü'l-Cevzî, 1985), hadislerinin münker, zayıf, kuvvetli olmayan olarak görüldüğü belirtilmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1985). Nesâî'nin (öl. 303/915) *Kitâbü 'd-duafâ ve 'l-Metrûkîn* adlı eserinde de aynı şekilde Derrâc'ın zayıf ve kuvvetli olmadığı ifade edilmiştir (Nesai, 1976). Hadis, matbu haliyle inceleyebildiğimiz *Câmiu's-sağîr*, *el-Müstedrek* gibi eserlerde görüldüğü gibi Arapça kaynak eserlerin derlenerek oluşturulduğu *el-Mektebetü's-şâmile* arşivinde de taranarak seksen iki yerde geçtiği görülmüştür. Şunu belirtmek gerekir ki bu hadisler daha birçok kaynakta birtakım küçük farklılıklarla yer almaktadır. Bu farklılıkların ekseriyeti aşağıda belirtilecektir. Ancak genel çerçevenin anlaşılabilmesi adına ilgili hadisler bu çalışmada çok kapsamlı bir tarama ile ele alınmamıştır. Çünkü belirtileceğimiz üzere elde edilen veriler, ilgili hadislerin genel sıhhat durumunu açıkça göstermektedir.

İncelemelerimiz sonucu “Allah'ı öyle çok zikredin ki, (insanlar) size mecnûn / deli desinler” hadisi otuz yerde “zayıf”, yirmi bir yerde sıhhatine yönelik herhangi bir bilgi bulunmadığı, on iki yerde “sahih/güvenilir”, beş yerde küçük değişikliklerle farklı şekli, üç yerde “münker” ve bir yerde “mürsel” olarak vasfedilmiş, diğer geçtiği yerlerde ise herhangi bir duruma değinilmediği görülmüştür. Hadisin güvenilirliği hususunda bazı kaynaklarda bu isnadın Mısırlılar için geçerli bir zincire sahip olduğu, aynı şekilde Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin hadisin altına “sahih” olarak not düştüğü, Ebu'l-Heysem'in Mısır'ın güvenilir insanlarından olduğu belirtilmiştir (Hâkim, 1971). Hadisin farklı kaynaklarda mana açısından küçük değişikliklerinin olduğu da görülmüş ve tercümeleriyle aşağıda sıralanmıştır:

- 1) “اكثرُوا ذكرَ الله حَتَّى يَقُولَ المنافقونَ انكم مراؤونَ” (Schâvî, 1975, 138; Beyhakî, 2000, 397). Münafıklar sizin gösterişçi olduğunuzu söyleyene kadar Allah'ı çokça anın.
- 2) “اَذْكُرُوا الله حَتَّى يَقُولَ المنافقونَ: انكم مراؤونَ” (Suyuti, 2010, 620). Münafıklar: Siz ikiyüzlüsünüz, deyinceye kadar Allah'ı zikredin.
- 3) “اَذْكُرُوا الله ذِكْرًا يَقُولُ المنافقونَ: انكم تُراؤونَ” (Hanbelî, 2008, 929). Siz Allah'ı zikrederken münafıklar: "gösteriş yapıyorsunuz" derler.
- 4) “اَذْكُرُوا الله حَتَّى يَقُولَ انه مجنونٌ” (Tekrurî, 2000, 556). “O delidir” söylenene kadar Allah'ı zikredin.
- 5) “اَذْكُرُوا الله حَتَّى يَقَالَ مجنونٌ” (İbn Asâkir, 1995, 220). Deli denilinceye kadar Allah'ı zikredin.

7 Ayrıca bk. Ebû'l-Fadl Celaledin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyuti, *El-Cami'us-Sağîr Fi Ahadisî'l-Beşîrîn-Nezir* (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1397/1977), 86.

8 Ravi tarafından isnad ve metinde ilave yapılmasına “idrâc”, bu hadise de “müdrec” hadis denir.

9 Ayrıca bk. Samet Onur, *Riyazü's-Salihîn'de Zayıf Olduğu İddia Edilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 124.

Belirteceğimiz ikinci hadiste de aynı şekilde Hz. Peygamber'in, zikir halinde iken inleyen bir kişiye yaklaşımı görülecektir: "Bir zat, zikir esnasında sesini yükseltiyordu. Başka bir kişi: 'Şu adam keşke sesini kıssaydı' dedi. Resûlullah (s.a.v) da: O evvâhür / çok inleyen biridir buyurdular" (Hâkim, 1971, 522).

Bu hadis, zikirde bulunan kişiye yaklaşım açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir. Rivayetin sıhhat durumu önceki hadiste yaptığımız gibi *el-Mektebetü's-şâmile* arşivinde taranarak incelenmeye çalışılmış, böylece ilgili hadisin yirmi altı yerde geçtiği görülmüştür. İncelemelerimiz sonucu mevcut hadisin yirmi yerde sıhhatine dair bir bilginin verilmediği, bir yerde isnadın sorunlu olduğu (Beyhakî, 2000), bir yerde isnadda bazı kelimelerin değişmiş olabileceği ihtimalinin belirtildiği (Beyhakî, 2003), bir yerde cehaletten kaynaklı isnadın zayıflığı (Bûsirî, 1999), iki yerde el-Hâkim tarafından hadisin Müslim'in şartlarına göre sahih olduğu (İbn Hacer, 1998) ve bir yerde de "iyi bir isnad" olduğu (*Mevsû'atu't-Tefsîri'l-Me'sûr*, 2017) belirtilmiştir. Konuyu destekler nitelikte dikkat çekici bir örnek daha vermemiz yerinde olacaktır: Bir kişi Hz. Peygamberin yanına gelerek amelini duyulmaması için gizli yaptığını, ancak bu amelinin yine de duyulduğunu, duyulduğu için de buna sevindiğini belirtir. Hz. Peygamber de: "Senin için iki ecir vardır, biri yapma mükâfatı, diğeri de duyulmasının mükâfatıdır" (Gazâlî, 2010, 3/308) buyurarak amelinde bir sıkıntı olmadığını belirtmiştir.

4. Bazı Sûfilerin Mürailiğe Yaklaşımları

Buraya kadar insanların riya algısındaki haklı gerekçeleri ve Hz. Peygamber'in böyle bir duruma farklı bir açıdan yaklaşılabilirliğini gösteren hadislerini aktarmaya çalıştık. Şimdi ise bazı mutasavvıfların bu konu hakkındaki görüşlerini olumlu-olumsuz yaklaşımlar özelinde bir arada ele almaya çalışacağız.

Eşrefoğlu Rûmî'nin ibadete karışan kibri taş üzerine tohum ekmeye benzetmesi gibi (Bilgin, 2019) gizli yapılan ibadetler aşikâr edildiğinde riyanın karışma ihtimali de yüksektir. Fudayl bin İyâz'a göre (öl. 187/803), amelleriyle riya bulunanlar ve bunu alışkanlık haline getirenler, yapmadığı işlerle de riya bulunabilir (Yıldız, 2016). Fakat bir mürainin amelini aşikâr etmesinde dahi insanlar için fayda görülebilir. Her şeyin zıddıyla kaim olması gibi ihlas da riya ile ilişkilidir (Kayacı, 2015). Bu hususta Gazâlî'nin şu sözü çalışmamız için önemli bir örnek teşkil eder: "Nice ihlas sahipleri vardır ki, ihlasına sebep olan riyakârlardır" (Gazâlî, 2012, 685). Bundan dolayıdır ki Gazâlî: "Kuvvetli ihlas sahiplerinin örnek olabilme maksadı ile bu gibi ifşaları caizdir" (Gazâlî, 2012, 685) der. Aynı şekilde aşikâr edilen amelin örnek teşkil etmek niyetiyle ve bu durumu örnek alabilecek kimselere karşı yapılması durumunda bir problem oluşturmayacağını, aksi durumda yapılan amelin fayda vermeyeceğini belirtir (Gazâlî, 2012).

Sûfilere göre nefsi ölü olan -nefsini kötülüklerden arındıran- kişinin, riya karışma ihtimali de yoktur. Hasan-ı Basrî'nin (öl. 110/728); "Biz öyle insanları gördük ki (gördüğü sahabe ve büyük tabiini kastediyor), eğer siz onları görseydiniz, 'bunlar mecnûndur' diyecektiniz" (Uludağ, 2014, 134) yaklaşımını burada belirtmek gerekir. Ahmed-i Kuddûsî'nin (öl. 1265/1849) divanındaki bazı ifadeler de ele aldığımız mevzu bakımından ayrı bir önem taşımaktadır: "Ol kadar iksâr-ı zikir it ki münâfıklar sana / Diyeler mecnûn mürâî aklı yok erkânı yok desinler" (Tenik, 2014, 119). Yani Kuddûsî'ye göre kişinin zikri arttıkça münâfıklar o kişiye mecnûn, aklı olmayan,

gösterişte bulunan derler yahut böyle düşünürler. Örneğin Veysel-i Karânî'nin (öl. 37/657) zâhidâne yaşamını görenlerde de mecnûn olduğu düşüncesi oluşmuştur. Hatta İbn Muhammed-i Nişâburî (öl. 406/1015), Veysel-i Karânî'den ilk mecnûn olarak bahsetmiştir (Uludağ, 2014). Kuddûsî'nin beytindeki “münafıklar” ifadesiyle imanlı olduğunu söylediği halde riyada bulunanların kast edildiği anlaşılabilir (Muhâsibî, 2012). Bu yaklaşımı “Allah'ın çok hatırlandığı bir ibadette gösteriş olmaz” (Karaoğlu, 2019, 65) ifadesinden hareketle “hatırlamak” çerçevesinde ele alacak olursak: Kişi, eğer insanları hatırlayarak ibadette bulunuyorsa “Allah” az anılacak, bundan dolayı da ibadetine gösteriş karışacaktır. Ancak “Allah” hatırlanarak ibadet ifa ediliyorsa burada gösterişin olmayacağı ifade edilir (Karaoğlu, 2019). Abdülmecîd-i Sivâsî (ö. 1049/1639) de benzer görüşe sahip olduğunu, şu şekilde belirtir: “Eğer mürâi derlerse elem çekme müminde riya olmaz” (Sönmez, 2022, 137).

Zâkir, içinde bulunduğu hali fark edemez (Uludağ, 2001). Bu durum mürâi için de geçerlidir. Sahâbî olan Şeddâd bin Evs (öl. 58/678) de bu hastalığa maruz kalanların farkında olamayacaklarını ifade eder (Memişbey, 2014). Fakat ihlasını yeterli bulamadığı için riyakâr olduğunu söyleyenler de vardır. Tıpkı Fudayl bin İyâz'ın “Riyakâr bir kimse görmek isteyenler bana baksınlar” (Memişbey, 2014, 44) dediği gibi. İlk dönem sûfilerinden olan, birtakım kaynaklarda sûfî arkadaşları tarafından eleştirildiği, kendisiyle alay edildiği ve büyük bir mürâi olduğu bilgisi yer alan (Sobieroj, 1999)¹⁰ Ruveym b. Ahmed'in (öl. 303/915-16) sözü oldukça dikkat çekicidir: “Âriflerin riyası, mürîdlerin ihlasından hayırlıdır” (İsfahânî, 2015, 8/471). Onun bu ifadesinden maksadı şu şekilde izah edilebilir: Ârif kişi, amelini kendinden görürse bunun riya olduğunu düşünür, bu yüzden amelini sürekli rabbinden görmeye çalışır. Ancak bir mürîd, amelini kendinden gördüğü için rabbinin rızası haricinde amelini başka bir şey dâhil etmez. Ruveym'in bu ifadesini yukarıda zikrettiğimiz “Allah'ı hatırlayarak ibadette bulunma” görüşüne örnek gösterebiliriz.

Nâbî (öl. 1124/1712), *Hayriyye* adlı nasihatnamesinin Nehy-i Âludeğî-i Kizb ü Hilâf başlıklı bölümünde mürailer hakkında; mûsikî üzere çaldıkları ve söylediklerinin baş ağrısı yapmaktan başka bir şey olmadığı, insanlar yemek yerken zâhidâne gözükmek üzere oruçlu olduklarını söylemeleri, taçlarının, hırkalarının, söz ve tavırlarının taklidî olduğunu, cezvelerinin sahteliğini belirtir (Nâbî, 2019). Ebü'l-Hayr-i Teynatî, amelini açığa vuran kimsenin mürâi, manevî halini yansıtanın da müddei yani sahteci olduğunu ifade eder (Uludağ, 2004). Şakîk el-Belhî (öl. 194/810), zühdünü amelikle gösterenin zâhid olduğunu, mürâinin ise zühdünü sadece lisanına yerleştirdiğini belirtir (İzmirli, 2019). Fakat Yûnus Emre'nin (öl. 720/1320?) bir beytinde ifade ettiği üzere: “Kişi neyi sever ise dilinde sözi ol olur” (Güzel, 2021, 303). Öyle ki “Dervişin fikri ne ise zikri de odur” (Güzel, 2021, 303) sözü, tasavvufta sıkça kullanılmaktadır. Ahmed-i Yesevî (öl. 562/1166) de *Dîvân-ı Hikmet* adlı eserinde riya konusuna sıkça değinir. Mürailerin cezveleri hakkında Nâbî'ye benzer bir şekilde: “Âh u âfgan kılgaylar / Hâyran bolup kalgaylar” (Kartal, 2017, 465) ifadeleriyle görüşünü belirtir ve mürailerin sebepsizce boş yere bağırıp çağırdıklarını, böylelikle kendilerinden geçtiklerini ifade eder. Onun bu meseleye ağırlık vermesi, esasında içinde bulunduğu dönemin mevcut durumuna, şeyh ve mürîdlerin birtakım hallerine eleştiri mahiyetindedir (Kartal, 2017). Genel itibarıyla eserinde; riya bulaşan

10 Eserin tercümesi için bk. “Mutezile ve Tasavvuf” (trc. Salih Çifti), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.

ibadetin boş olduğunu, dervişin riya yerine ibadetine bakması gerektiğini, riya karışan amelin imanı zayıflatacağını belirtse de gözyaşının riyası olmayacağına sıkça vurgu yapar. Ahmed-i Yesevî, bir müridin en nihayetinde Mevlânâ'nın ifade ettiği üzere ya olduğu gibi, yahut görüldüğü gibi olması gerektiğini düşünmektedir (Tatcı, 2017). Onun özellikle “Dervişim deyip ibadet eyler halk içinde / Riya eyleyip dolaşır yürür orada burada / Allah için ibadet eyleyen derviş nerede? / Gerçek dervişler dağ ve ovayı mekân eyler” (Tatcı, 2017, 265) yaklaşımı konumuz açısından dikkat çekicidir. Burada Gazâlî'nin yaklaşımını da belirtmek gerekir. Gazâlî'ye göre kişi تنها yerde bulunsa dahi farkında olarak veya olmayarak halk nezdinde bilinme, sayılma düşüncelerinde bulunabilir, bu düşünceye kapılabilir (Gazâlî, 2012). Süfyan es-Sevrî (öl. 161/778) de bu düşünce yahut niyetin tehlikesine değinir (Memişbey, 2014).

Vecd halinde gerçekleşen birtakım haller, dönemin önde gelen uleması tarafından fetvalara neden olabilmıştır. Örneğin; devran, raks ve sema meselelerinde aleyhte verdiği fetvaları ile bilinen Kemâlpaşazâde (öl. 940/1534), dervişin ihlaslı olmasını, vecd halini aşıkâr etmemeye çalışmasını, zikrini de gösteriş amaçlı yapmaması gerektiğini belirtir (Öngören, 2010). Ebü's-suûd Efendi (öl. 982/1574) ise bu hususta Kemâlpaşazâde kadar sert tutum göstermez, fakat sınırlayıcı bir yaklaşım sergiler. Ebü's-suûd Efendi, zikir esnasında ayakların sabit olması şartıyla bel ile başın hareketinde herhangi bir aykırılık oluşmayacağını, bu haliyle zikir edebine uygunluğunu, aksi takdirde raksa benzeyerek durumun haramlığına dikkat çeker (Öngören, 2010). Hücvirî de (öl. 465/1072?) *Keşfü'l-mahcûb* eserinde vecd halinde gerçekleşen birtakım hallerin raksa benzediğine değinir (Hücvirî, 2016). Konumuzla ilgili dikkat çekici yaklaşımı da şöyledir:

“...kalpte bir hafiflik peyda olur, dalgalanmalar (helecanlar ve heyecanlar) başa hakim olur ve vakit kuvvetlenirse o zaman halde ızdırıp ve sallantı hasıl olur, tertip ve rüsum ortadan kalkar. Peyda olan bu ızdırıp ve sallantı ne rakstır, ne ayakla yeri tepmektir (pâ-bâzî) ve ne de tab'ı beslemektir. Tam tersine ruhu eritmektir” (Hücvirî, 2016, 470).

Görüldüğü üzere Hücvirî, zikir halinde yaşanabilecek birtakım hallere gerçekleşme payı vermekte ve bu durumu “ruh erimesi” olarak nitelemektedir. Yine kendisinin belirttiği gibi bu durum, en nihayetinde tatmayanın bilemeyeceği, Hakk'tan gelen bir haldir (Hücvirî, 2016).

5. Hacı Bektaş-ı Velî'nin Zikir ve Mürailiğe Yaklaşımı

Hacı Bektaş-ı Velî'ye (öl. 669/1271?) göre Allah'ı zikir ile meşgul olan kimse, güçlüklerden kurtulur, rahata ulaşır. Riyanın kendisini bırakmamasına rağmen zâkir, sevgisinden dolayı rabbine yalvarır, yakarır. Hacı Bektaş-ı Velî'nin bu yaklaşımı, *Makâlât* adlı eserinde: “Pes zâhid ibâdet eylemek, bilmedin mu'âmele eylemekdür. Ve ârif tefekkürü Hâlık sun'ıyla mu'âmeledür. Ve hem muhibb münâcâtı sevgiliye mu'âmeledür. Velâkin riya...” (Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî, 2007, 64) ifadeleriyle yer almaktadır. Aynı şekilde “Derviş” lafzının her bir harfini tasavvufi açıdan açıklar ve bu kelimenin ra'sının riya'ya tekabül ettiğini, yapılan her işin Allah için olması gerektiğini ifade eder (Özcan, 2012). Ona göre ârif kişi; rabbinin ilâhî sanatı karşısında tefekkürde bulunurken zâhid bir kimse; kendinde olmadan, bilmeden -vecd halinde- ibadette bulunur (Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî, 2007, 64). Sonuç olarak Hacı Bektaş-ı Velî de zâkirin birtakım hallerinin doğallığına dikkat çekmekte ve olumlu bir yaklaşım sergilemektedir.

Sonuç

İbadete bulaşma oranı değişiklik gösteren, kalbî hastalık olduğu gibi kaçınılmaz bir durum olan riya, oldukça derin ve incelenmesi hassas konulardan biridir. Böyle bir durum, yapılan amelin boşa gitmesine neden olabileceği gibi ilahi bir cezayı da beraberinde getirmektedir. Çalışmamızda görüşlerine yer verdiğimiz ulemanın çoğunluğu; riyanın zikir halinde kulu rahat bırakmadığını kabul etmektedir. İnsanların bu kalbî hastalıktan kurtulabilmesi üzere ulema ve urefa, eserlerinde riya meselesini ayrıntılarıyla ele almış, bu düşünce yahut niyetin tehlikesini açıklayarak pek çok tavsiyelerde bulunmuşlardır. Ele aldığımız birtakım görüşlerden hareketle zikirde riya meselesine yönelik farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Genel itibariyle görüşlerini belirttiğimiz mutasavvıfların, sadece zikir boyutuyla ele aldığımız meselede dahi olumlu-olumsuz açılardan çeşitli yaklaşım sergileyebildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum, riyanın diğer yansımalarında da geniş bir muhtevaya sahip olabileceğini göstermektedir. Ele alınan görüşler arasında müminde ve onun zikrinde riya olup olmayacağı üzerine muhtelif yaklaşımlar görülmektedir. Ulemanın bir kısmı: riyanın kaçınılmaz olduğunu belirterek zikir halinde yaşanabilecek birtakım hallere gerçekleşme payı vermiş ve bu durumu tatmayanın bilemeyeceği, Hak'tan gelen bir hal olarak tanımlamıştır. Ulemanın diğer kısmı ise manevi halin yahut vecd durumunun aşikâr edilmemesi gerektiğini; kulun ya olduğu gibi yahut görüldüğü gibi olmasını, birtakım hareketlerin raksa benzeyerek zikir edebine uygunsuz bir duruma dönüşebileceğini, böyle bir yaklaşımda sahteliğin bulunduğunu ve amelin boşa gideceğini ifade etmektedir. Bu yaklaşımlara nazaran çalışmamızın ana çerçevesini oluşturan iki hadisin kaynak taramalarıyla zayıf bir isnada sahip olduğu anlaşılmıştır. Ancak hadis ilmi açısından sağlıklı olmayan bir hadisin tasavvuf erbabının manaya verdiği önemden dolayı değerli görüldüğünü belirtmek gerekir. Elde edilen veriler, ilgili hadislerin genel sıhhat durumunu açıkça göstermektedir; Sahih, zayıf, mürsel, münker, müdrec şeklinde karışık bir sıhhat durumu bulunan hadislerin zayıflığının ileri düzeyde olmadığı; sahih, iyi bir isnad ibarelerinin geçtiği kaynaklara da rastlanılmıştır. Riya konusunda yapılan çalışmalarda “O kadar zikirde bulunun ki sizi mecnûn zannetsinler” hadisi ile “...o, mürâi değil, belki de çok inleyen biridir” rivayeti görülememiştir. Bunun sebebi olarak ilgili rivayetlerin zayıf kabul edilmelerinin etkili olabileceği söylenebilir. Sonuç olarak bu hadislerin zikirde bulunan kişiye yaklaşım açısından iyi bir örnek teşkil ettiği düşünülmektedir. Her ne kadar zayıf addedilmiş olursa da Allah'ı zikretmeye dikkat çekilen, hayra teşvik edici bir muhtevaya sahip olduğu gibi Hz. Peygamber'in böyle bir durum karşısında olumlu yaklaşım sergileyebildiği de anlaşılmaktadır. Tasavvufta meczupluk ve cezbeye ayrı bir önem verilmiştir. Zikir ise şevke giden yollardan biridir. Mutasavvıflar, gönülde olanın dile yansımalarıyla meydana gelebilecek birtakım sıkıntıları yapmış oldukları açıklamalarla ortaya koymaktadırlar. En nihayetinde ibadet yahut zikir esnasında şahit olunan durum, kişinin zahirî halidir. Kul, rabbine mutedil bir sesle “Allah, Rahman” diyerek yakarabileceği gibi dikkat çekici birtakım hallerde bulanarak da yakarabilmektedir. Bu yüzden zühd ve takvâyı sıkı bir şekilde hayatına uygulayan, nefislerine paye vermemeye çalışan insanların sosyal hayatta tepkilere maruz kalabilmeleri, kınanmaları, mecnûn olarak görülebilmeleri normal bir durumdur. Evvâh ya da sûfî için halk nezdinde mecnûn, meczûb şeklinde birtakım yakıştırmaları taşımak, esasında ona dokunulmazlık sağlayan unsur olarak da görülmelidir. Çünkü

sûfi'ye bu gözle yaklaşan halk ona herhangi bir muamelede bulunmaz, bilakis "mecnûn" diyerek anlayışla karşılar ve o kişi Allah ile olan iletişimini adeta "mecnûn ehliyeti" sayesinde rahatça yerine getirebilir. Dolayısıyla riya, nice ihlas sahibinin ihlasına sebep olduğu gibi yeri geldiğinde kızgınlık, haset gibi algı ve şikâyetler karşısında kişiye dokunulmazlık sağlayan bir ehliyet işlevi de görmüş, duruma göre bilinçli olarak mecnûnluk dahi yapılabilmiştir.

Kaynaklar/References

- Anttila, Jaakko Hameen. *Hak Sarhoşları*, çev. Esko Naskali-Mehmet Sümer. İstanbul: Fidan, 2022.
- Aytekin, Ülker. "Bayrâmî-Melâmîlerde Gizlilik Esâsı". Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi 3/2 (Ağustos 2019), 218-231.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî. *Şuabu'l-İman*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn b. Alî. *Şuabu'l-İman*. 2 Cilt. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1423/2003.
- Bilgin, Ayşe Kübra. *Klâsik Türk Edebiyatı Mesnevilerinde Bir Sağaltım Olarak İbadetler (XV. Yüzyıla Kadar)*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bûsirî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail. *İthâfü'l-Hıyereti'l-Mehere bi-Zevâ'id-i'l-Mesani'd-i'l-Aşere*. 2 Cilt. (Riyad: Darül-İhsan lin-Neşr, 1420/1999.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu. 3 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2012.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1431/2010.
- Güzel, Abdurrahman. *Bizim Yunus (Giriş-Hayati, Eserleri, İnceleme, Konularına Göre Metinlerin Tasnifi, Bibliyografya ve Sözlük)*. İstanbul: Eyüpsultan Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek Ale's-Sahîhayn*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5. Edisyon, 1391/1971.
- Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb. *Câmiul-ulûm ve l-Hikem*. Dimeşk: Dâru İbn Kesir, 1429/2008.
- Hücvirî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî, *Keşfu'l-Mahcûb*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, *Makâlât*. nşr. Ali Yılmaz vd. Ankara: TDV Yayınları, 1. Basım, 2007.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen. *Tarihi Dimaşk li-İbn Asakir*. 17 Cilt. Beyrut: Dar el-Fikr, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *El-Metâlibü'l-Âliye*. 5 Cilt. Darü'l-Asime, 1419/1998.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Kitâbü'd-Duâfâ ve l-metrûkîn*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1406/1985.
- İsfahânî, Ebu Nuaym. *Hilyetü'l-Evliya ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ*. 6-7-8. Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1. Basım, 2015.
- İsfahânî, Ragıb. *Müfredat; Kur'an Kavramları Sözlüğü*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- İzmirli, Betül. "Erken Dönem Tasavvufunda Mütezehhid Tipler". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2019), 213-232.
- Karagöz, İsmail vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.

- Karaoğlu, Arslan. “Kur’an’da Anlatılan Münafık Tipolojilerinin En Belirgin Karakteristik Özellikleri (Nisâ 142-143. Ayetleri Örneği). *Eskiye* 38 (Mart 2019), 45-76.
- Kartal, Ahmet. “Ahmed-i Yesevî’de Kişiyi Allah’tan Uzaklaştıran Bir İllet: Riyâ”. I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu. ed. Ahmet Kartal. 457-474. Ankara: Merkez Repro Basım Yayın, 2017.
- Kayacı, Eyyüp. *Hüsn-i Gülzârî’nin Hayatı, Divân’ı ve Tasavvufî Görüşleri*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, çev. Hasan Basri Çantay. İstanbul: Akit, 2011.
- Kuşeyrî. *Tasavvuf’un İlkeleri (Risâle-i Kuşeyrî)*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eserler, 1978.
- Memişbey, İhsan. *İlk Süfîlerde Riyâ Kavramı, Muhâsibî Örneği*, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Merkezu’d-Dirasat ve’l-Ma’lumâtîl-Kur’aniyye (haz.). *Mevsû’atu’l-Tefsîri’l-Me’sûr*. 10 Cilt. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1439/2017.
- Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillah*. çev. Abdülhakim Yüce. İzmir: Işık Yayınları, 2012.
- Nâbî, *Hayriyye*. haz. Mahmut Kaplan. Ankara: Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri Dizisi, 2019.
- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Kitâbü’d-Duafâ ve’l-metrûkîn*. Halep: Dâru’-Vaî, 1396/1976.
- Onur, Samet. *Riyazü’s-Salihin’de Zayıf Olduğu İddia Edilen Rivayetlerin Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Öngören, Reşat. “Osmanlılar Döneminde Sema ve Devran Tartışmaları”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 25 (Ocak 2010), 123-132.
- Özcan, Hüseyin. “Hacı Bektaş Veli’nin Eserlerinde ve Bektaşî Erkânâmelerinde Dervişin Nitelikleri”. *Turkish Studies* 7/1 (2012), 1695-1705.
- Özgen, Mehmet. “Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2015), 215-227.
- Öztürk, Eyüp. *Velilik ile Delilik Arasında; İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Muvelleh Dervişler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Basım, 2016.
- Paksoy, Kadir. “Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler –II”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/3 (2005), 213-230.
- Sehâvî, Ebû’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân, *el-Mekâsîdül-Hasene*. Beyrut: Darü’l-Kitabîl-Arabi, 1405/1975.
- Sobieroj, Florian. “The Mu’tazila and Sufism”. çev. Salih Çift. *Islamic Mysticism Contested*. ed. Frederck de Jong - Bernd Radtke. 68-92. Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999.
- Sönmez, Faruk. “Abdûlmecîd Sîvâsî’nin İmâm Ebû Hanîfe’ye İsnad Edilen Nasihat-nâme Tercümesi”. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2022), 119-143.
- Suyuti, Ebû’l-Fadl Celaledin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Ed Dürrül Mensur Fit-Tefsir Bil-Mesur*. 6 Cilt. Beyrut: Dar el-Fikr, 1431/2010.
- Suyuti, Ebû’l-Fadl Celaledin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *El-Cami’us-Sağır Fi Ahadisi’l-Beşiri’n-Nezir*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye , 6. Edisyon, 1397/1977.
- Şimşek, Halil İbrahim (ed.). *Tasavvuf Konusunda Bilinmesi Gereken 88 Soru* İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Tatçı, Mustafa (ed.), *Dîvân-ı Hikmet, Hoca Ahmed Yesevî*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017.
- Tekrurî, Ahmed b. Baba b. Ahmed et-Tekrurî es-Sudânî. *Neylû'l-İbtihac bi Tatrîzi'd-Dibac*. Libya: Dar Al-Katib, 2000.
- Tenik, Ali - Göktaş, Vahit. *Allah'la Varolmanın Hakikati Zikir*. İstanbul: İlâhiyât Yayınları, 2014.
- Tenik, Ali. *Ahmed Kuddusi Hz. Divanı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2014.
- Uludağ, Süleyman. *Dört Kapı Kırk Eşik: İslâm Topluluklarında Sûfî Gelenekler ve Derviş Tipleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Kültüründe Keramet Anlayışı*. Bursa: Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları (Ekim 2004), 15-36.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Yıldız, Abdulvahap. “Hz. Eyyûb’un (a.s.) Hastalıklar Karşısındaki Sabrı ve Manevî Hastalıklarımız”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (Temmuz-Aralık 2016), 128-142.